

Dit hoofdstuk is afkomstig uit het boek *De Risico's van het Denken. Het treffen tussen Indiaanse spiritualiteit en techniek* van Jaap Breeveld. Copyright Stichting ReRun Producties & Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, 1992. www.rerunproducties.nl

5. De ongelooflijke omkering

Het spook van de economische en politieke crisis van de jaren dertig waart rond in Europa. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op. Nadat Hitler in 1934 in Duitsland de macht heeft gegrepen ontstaan in Frankrijk de eerste straatrellen. Op 6 februari is er in Parijs een rechtse demonstratie die uitloopt op een gewelddadige poging tot een staatsgreep. Vier dagen later volgt er een tegendemonstratie om het opkomend fascisme een halt toe te roepen.

Onder de mensen die al in een vroeg stadium het naderend onheil onderkennen en zich actief tegen het fascisme verzetten, bevinden zich twee gezworen partizanen. Ze studeren beiden aan de universiteit van Bordeaux. De één, Jacques Ellul, studeert rechten; de ander, Bernard Charbonneau, studeert geografie. De twee steunen elkaar in de politieke strijd waarin zij als jonge twintigers al vroeg zijn betrokken. Ze keren zich tegen de opkomst van het fascisme in eigen land en protesteren tegen de inval van Italië in Abessinië. Ook in de Spaanse burgeroorlog kiezen zij actief partij. Ellul en Charbonneau doen dat omdat ze er heilig in geloven dat politieke actie de loop van de gebeurtenissen nog zou kunnen beïnvloeden. Ze zijn zowel tegen het fascisme als tegen het communisme en willen een ander soort democratie dan die waarmee ze in die dagen te maken hebben. Samen zinnen ze op een alternatief om de machteloosheid van het politieke bestel te doorbreken.

Naast de praktijk van de acties bedrijven de studenten Ellul en Charbonneau ook theorie. Overtuigd van de noodzaak dat er nu een fundamentele revolutie moet komen, zoeken ze naar een sleutel tot het begrijpen van de werkelijkheid om hen heen. Met vele anderen zien zij de grote gevaren van het nationalisme. De twee activisten gaan echter verder. Ze zien de veranderingen in hun omgeving in het licht van een nieuwe samenhang die aan de ogen van andere mensen ontsnapt. Het is Charbonneau die Ellul de richting wijst waarin zij verder kunnen gaan zoeken. Uit wat hij om zich heen ziet gebeuren concludeert hij dat de ontwikkelingen in die dagen niet zozeer vanuit economische of politieke motieven moeten worden begrepen, maar dat die eerder moeten worden gezien als gevolgen van het proces van vertechnering dat de hele samenleving diepgaand verandert. Zonder de volle aandacht te richten op het verschijnsel techniek, zo stelt Charbonneau, zijn de moderne maatschappelijke ontwikkelingen niet te begrijpen. Niet het belang van het kapitaal is doorslaggevend, maar het belang van een continue ontwikkeling van de techniek. Die ontwikkeling wordt niet geleid door een weloverwogen menselijk streven, maar in hoofdzaak bepaald door eigen technische wetten. Vanuit die vooronderstelling denkende

komen Charbonneau en Ellul tot het opwerpen van heel andersoortige vragen. Zo vragen zij zich af of er geen verband bestaat tussen de groeiende macht van de staat, de sterk opgevoerde productie van nieuwe technische middelen en de oorlogsdreiging die Europa nu al zo lang in haar greep houdt. De staat heeft een direct belang bij het technisch kunnen, al was het alleen maar omdat ze door middel van de moderne technieken haar controle over de samenleving kan verstevigen.

Het primaat van de vrijwel autonome techniek wordt een idee-fixe dat Ellul en Charbonneau niet meer zal loslaten. Later zullen ze deze hypothese verder uitwerken. Het wordt het centrale thema van de belangwekkende geschriften die nog in lengte van jaren van hun hand zullen verschijnen.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakt een einde aan alle illusies van de twee revolutionairen. Ellul sluit zich aan bij het ondergrondse verzet tegen de Duitse bezetter. Wanneer de oorlogskansen keren, laait het revolutionaire elan weer op. Ellul raakt ervan overtuigd dat het verzet in de oorlog na de oorlog tot revolutie zal leiden. Met deze revolutie zal eindelijk alles veranderen. Maar na de oorlog begint het oude politieke spel opnieuw. Zoals blijkt uit zijn volgende woorden, was dit voor Ellul een grote desillusie.

Ik had in 1936 de mislukking van het Volksfront gezien; de mislukking van de personalistische beweging die we als revolutionair hadden bedoeld en die we op een bescheiden schaal probeerden te beginnen; de mislukking van de Spaanse revolutie die voor Charbonneau en mij grote betekenis had en de mislukking van de bevrijding. Dit alles werd tot een opeenhoping van revolutionaire verwachtingen waarvan de bodem was ingeslagen. Hierna geloofde ik nooit meer dat iets volgens deze weg zou kunnen worden veranderd.¹

Op 33-jarige leeftijd wordt Ellul benoemd tot adjunct-burgemeester van de stad Bordeaux. Op die post komt hij al gauw tot de conclusie dat hij, zelfs in een vooraanstaande politieke functie, geen verandering van betekenis kan realiseren. Ellul keert terug naar de wetenschap. Als hoogleraar aan de universiteit van Bordeaux blijft hij zich met woord en daad inzetten voor een doorbreking van wat hij ziet als het primaat van een zich autonoom ontwikkelende technische orde.

Reeds vanaf het begin van zijn studiejaren had Ellul een groot ontzag voor de verhelderende wijze waarop Marx in zijn tijd de ontwikkelingen in de negentiende eeuw analyseerde. Bij nader inzien echter kwam hij tot de conclusie dat Marx' interpretatie tekort schoot voor het begrijpen van de huidige situatie. De zo noodzakelijke transformatie van de wereld was kennelijk complexer dan Marx in zijn tijd had kunnen voorzien. Was Marx niet te naïef geweest? Waar was de door Marx voorspelde bevrijding door de techniek gebleven? Hoe verder Ellul vorderde met zijn studie van de technische samenleving, hoe meer hij zich bezig hield met de volgende vraag:

Als Marx in 1940 zou hebben geleefd, wat zou hij dan als het fundamentele element van de samenleving hebben gezien, wat zou hij als de basis van zijn studie hebben gekozen? In de negentiende eeuw, toen economie de beslissende factor was, was dit meest betekenisvolle element de ontwikkeling van het kapitalisme. Vandaag is het niet langer de economie, maar de techniek.... Wat nu nieuw, van veel betekenis en bepalend is, is de ontwikkeling van de techniek. Marx hield

altijd staande dat we de factor moeten bestuderen die op een gegeven moment bepalend is. Daarom was ik er zeker, absoluut zeker, van dat als Marx in 1940 zou hebben geleefd, hij niet langer economie of kapitalistische structuren zou hebben bestudeerd: hij zou een studie hebben gemaakt van techniek. En zo begon ik techniek te onderzoeken, waarbij ik gebruik maakte van een methode die, zoveel als maar mogelijk was, overeen kwam met de methode die Marx een eeuw eerder gebruikte om het kapitalisme te bestuderen.²

In Frankrijk vinden Ellul's inzichten aanvankelijk weinig gehoor. In de jaren zestig echter verschijnt in Amerika de Engelse vertaling van zijn reeds in 1950 geschreven standaardwerk *La Technique ou l'Enjeu du siècle*, waarin hij uiteenzet hoe de techniek tot 'de inzet van de eeuw' is geworden.³ Het boek maakt grote indruk in de Verenigde Staten. Met deze en talrijke andere publicaties over de technische samenleving, die op uitgebreide schaal in het Engels zijn vertaald, opent Ellul bij velen de ogen voor de prominente rol van het verschijnsel techniek.

Charbonneau probeert hetzelfde te doen, maar zijn publicaties krijgen niet de bekendheid die ze volgens Ellul zeker verdienen.

Alhoewel ik hem beschouw als een van de grootste schrijvers van zijn generatie en hij een bewonderenswaardige stijl heeft, is niet één van zijn grote werken ooit gepubliceerd. Het is waar dat zijn denken zo oorspronkelijk is dat het moeilijk is om zijn universum binnen te gaan. Ik noem het pech, maar dat is niet helemaal juist. In al zijn geschriften is Bernard een scherpe ... en harde tegenstander geweest van de moderne samenleving zoals die zich na de Eerste Wereldoorlog heeft ontwikkeld. En, om zijn eigen verklaring te gebruiken, het is voor hem niet mogelijk geweest om gepubliceerd te worden en een aanhang te verwerven omdat, wanneer men de kern van de sociale structuur aanvalt, het sociale lichaam zich op het punt van de aanval verdedigt. De sociale orde omvat ook diegenen die haar ondervragen ..., maar niet als zij in die ondervraging te ver gaan. Het feit blijft dat Bernard Charbonneau, een van de zeldzame genieën in onze tijd, volledig onbekend is gebleven.⁴

Charbonneau verzet zich vooral tegen de groei van de techniek, omdat die noodzakelijkerwijs chaos veroorzaakt en ten koste gaat van de natuurlijke omgeving. Zijn fundamentele zorg wordt nauwelijks gedeeld. Als Charbonneau oud wordt trekt hij zich terug in de Pyreneeën.

* * *

Als Ellul over techniek spreekt, omvat zijn begrip techniek een zeer uitgebreid gebied van menselijke activiteiten. Techniek is voor hem op de eerste plaats een zeer indringend en veelomvattend sociologisch verschijnsel. Het is in zijn opvatting niet voldoende om te zeggen dat alles wat techniek aanraakt, wordt veranderd in een machine. Ellul ziet techniek niet zozeer als machines of apparaten maar veel meer als een *methode* waarmee zowel dingen als mensen kunnen worden beheerst. Onder de term *technique* begrijpt hij dan ook aanzienlijk meer dan alleen de materiële techniek van gereedschappen,

instrumenten, machines, computers, etcetera. In die ruime betekenis, waarin ook hier het begrip *techniek* wordt gebruikt, omvat techniek niet alleen de mechanische of economische technieken voor het produceren van goederen, maar ook de organisatietechnieken voor de productie van de noodzakelijke sociale betrekkingen en de psychologische technieken voor het produceren van bruikbare (aangepaste) mensen.⁵ Inmiddels is de term *technologie* als een nieuw verzamelbegrip zo'n gemeengoed geworden, dat het verleidelijk is om, zoals ook al veel gebeurt, het Franse woord *technique* te vertalen met 'technologie'. Hier wordt de term techniek aangehouden om het noodzakelijk besef levend te houden dat Ellul onder de term *technique* iets anders verstaat dan technologie. In zijn taalgebruik is de betekenis van het begrip technologie dan ook beperkt tot de leer van methoden van fabricage; de verhandeling over de producten van de techniek.⁶ Technologie is slechts een tak van techniek; datzelfde geldt ook voor de zuiver mechanische techniek.

Hoe veelomvattend Ellul het begrip techniek opvat, blijkt uit de definitie die hij geeft van de term 'technique':

De term *technique*, zoals ik die gebruik, betekent niet machines, technologie, of deze of gene procedure voor het bereiken van een technisch doel. In onze technische samenleving is het de *totaliteit van methoden*, waartoe men *rationeel* is gekomen en die (voor een gegeven fase van ontwikkeling) *absolute efficiëntie* hebben op elk gebied van menselijke activiteit. Haar karakteristieken zijn nieuw; de *technique* van het heden heeft geen gemeenschappelijke maat met het verleden.⁷

In de betekenis die Ellul aan 'technique' toekent is de rationaliteit de drijvende kracht die de bestaande veelvuldigheid van de middelen tracht te reduceren tot één: de meest efficiënte, de 'ene beste manier' om de dingen te doen. Het streven naar berekenbaarheid, meting en efficiëntie wordt uitgebreid tot in alle gebieden van het leven.

Het is deze, aldus gedefinieerde, techniek die volgens Ellul is geworden tot de nieuwe bepalende factor. We moeten, zo adviseert hij, de geschiedenis herlezen - niet in termen van de macht van de kapitalistische of socialistische structuur, maar in termen van de macht van de techniek.

In navolging van zijn intellectuele leermeester Karl Marx streeft Ellul ernaar om juist de verbanden naar voren te laten komen. Het gaat hem vooral om de relatie tussen de techniek en bepaalde sectoren van de samenleving zoals de staat, de politiek, de propaganda, het onderwijs, etcetera. Om de werking van die relaties beter te kunnen onderzoeken pakt Ellul in de jaren zeventig het nieuwe instrument van de systeembenadering op. Als men de maatschappelijke betekenis van het verschijnsel techniek wil doorgronden, is de reductionistische benaderingswijze ontoereikend en zelfs misleidend geworden. Zeker als men de pretentie zou hebben de techniek te willen beheersen, moet men zich eerst een totaalbeeld van de moderne samenleving zien te verwerven en kan men zich niet de luxe permitteren om het verschijnsel techniek eerst 'in stukken te breken'.

In *Le Système technicien*, Elluls tweede grote publicatie over de techniek die in 1977 verschijnt, laat hij herhaaldelijk uitkomen dat hij geen vertrouwen heeft in de

gangbare wijze van zien waarbij men de bestaande technieken als op zichzelf staande ontwikkelingen beschouwt. Omdat de verschillende technieken steeds meer functioneren in een *geïntegreerd systeem*, is het in de opvatting van Ellul een valse voorstelling van zaken om één aspect van dat systeem, dat wil zeggen één techniek, te isoleren van het geheel.⁸ Het gaat niet om de voor- of nadelen van één bepaalde techniek. Het gaat ook niet om een spectaculaire uitvinding of een in het oog springend verschijnsel. Als men de gevolgen van de techniek wil beschouwen, laat men zich op het eerste gezicht gemakkelijk misleiden doordat dan de aandacht vooral wordt getrokken door de effecten van de afzonderlijke technieken. Wanneer Ellul echter eenmaal oog heeft gekregen voor de totaliteit van de nieuwe ordening, laat hij zich niet langer afleiden door het spectaculaire en verleidelijke vertoon van de techniek. Hij probeert door de nieuwe kleren van de keizer heen te zien. Door alle entourage heen is hij op zoek naar een dieper inzicht in de essentie van de nieuwe technische orde. Ellul richt zijn aandacht niet op de technieken zelf, maar veel meer op de zogenaamde *side effects*, ofwel de onbedoelde en onvoorziene gevolgen van de techniek in alle gebieden van de samenleving. Wat hem bezig houdt zijn de paradoxale situaties die de techniek als geheel in de samenleving oproept en waardoor zij die samenleving voortdurend ontregelt. Elluls belangstelling voor de tegenstrijdigheden die er ontstaan stemt overeen met de aandacht die Bateson vestigt op de paradoxen die er ontstaan wanneer de westerse mens probeert om door middel van zijn lineaire logica zijn wil op te leggen aan de circulaire processen in de natuur.

Het technisch systeem gaat rationeel te werk, maar kan niet alles aan deze rationaliteit onderwerpen. Niet alles kan worden verklaard en gekwantificeerd. Daarom zullen er altijd gebieden blijven bestaan waarop het technisch systeem absoluut geen vat heeft en die het nooit zal kunnen assimileren. Dat is, aldus Ellul, de reden dat er overal waar het technisch systeem groeit, ook sprake is van een toename van de verstoring van de omgeving.

...er is een groei van wat een zekere wanorde zou kunnen worden genoemd, een zekere chaos.... Er treedt een soort van crisis op.... Wat we in feite waarnemen is een technische orde, maar *binnen* een groeiende chaos.

Zal deze gang van zaken zo doorgaan? Heeft deze situatie geen oplossing? In feite zien we geen enkele historische oplossing.... Wat we met zekerheid kunnen voorspellen is dat, wanneer technische groei voortgaat, er ook een groei in chaos ontstaat. Dit betekent in het geheel niet dat er een leegte ontstaat of dat samenlevingen in elkaar zullen storten, maar het betekent wel dat de moeilijkheden groter zullen worden.⁹

Door de innerlijke tegenstrijdigheden die de rechtlijnige technische wijze van denken in samenleving en natuur oproept, raakt men gemakkelijk het spoor bijster. Ellul ontwaart evenwel in dit web van tegenstrijdigheden 'een tamelijk gelijkvormig patroon en een immens systeem van ononderbroken correlaties'.¹⁰

Het principe van de technische fixatie leert de mens dat de techniek de oplossing is voor elk probleem, vooral ook voor die problemen die de techniek eerst zelf teweegbrengt. De techniek scheidt eerst wanorde in de omgeving en roept dan vervolgens zichzelf te hulp.

Nooit wordt de technische vooruitgang zelf ter verantwoording geroepen. De techniek verhelpt de problemen die ze zelf oproept met het introduceren van weer nieuwe technieken die weer kunnen worden gecombineerd met nog andere technieken en ook weer toepasbaar zijn op andere gebieden. Het uiteindelijke effect is een voortdurende versterking en versnelling van de technische vooruitgang die vervolgens, en per definitie, in zijn omgeving weer nieuwe problemen veroorzaakt, enzovoorts. De oplossing is het probleem.

Door de ingewikkelde vervlechting van techniek en samenleving is de techniek in een voortdurende wisselwerking met een samenleving die ondertussen steeds verder vertechniseert, dat wil zeggen dat het nu vooral de techniek is die de maatschappelijke ontwikkelingen bepaalt. De techniek dicteert onze wijze van leven. Onze levens worden zonder onze toestemming drastisch veranderd.

Zolang als techniek wordt beschouwd als een verzameling van verspreide en onsamenhangende technieken, zolang zal ook het verschijnsel van het technisch systeem aan de aandacht ontsnappen. Zolang mensen nog geen besef hebben van het systemische karakter van de techniek, blijven zij als mogelijke tegenkracht impotent. Het moment waarop mensen in de gaten krijgen wat deze mutatie van onsamenhangende techniek naar technisch systeem betekent, verliezen, aldus Ellul, 'sensationele prestaties en ontdekkingen in wetenschap en techniek veel van hun belang'.¹¹

In zijn systeembenadering gaat Ellul er bij voorbaat van uit dat de afzonderlijke technieken hun betekenis vooral ontlenen aan het georganiseerde geheel van de techniek. Er is sprake van een technisch systeem omdat de technieken zich in die mate hebben gecombineerd dat die *combinatie* de kenmerken vertoont van een echt systeem, dat wil zeggen van een georganiseerde, complexe verzameling van aaneengeschakelde en op elkaar afgestemde technieken. Als men alleen naar de afzonderlijke delen kijkt kan men gemakkelijk bedrogen uitkomen. De sociologische werkelijkheid die, op een hoger niveau, uit het geheel van technieken te voorschijn komt, is namelijk dikwijls in tegenspraak met de eigenschappen van de afzonderlijke technieken of van de subsystemen. Het belangrijkste kenmerk van het technisch systeem is juist dat de totaliteit van de techniek meer omvat dan de som van de afzonderlijke delen. Anders gezegd: het geheel van het technisch systeem vertoont nieuwe, opkomende (emergente) eigenschappen, die niet kunnen worden afgeleid uit de afzonderlijke, noch uit de som van die afzonderlijke delen. Of zoals de Amerikaanse filosoof John Boli-Bennett Elluls uitgangspunt samenvat:

Wij kunnen het technisch systeem niet analyseren door alleen te kijken naar de vele technieken en de subsystemen, die het omvat. We moeten kijken naar de wijze waarop deze subsystemen met elkaar zijn verbonden en hoe zij elkaar beïnvloeden. Tevens moeten we zoeken naar de karakteristieken van het systeem als een geheel die niet worden gevonden in de delen. Zelfversterking, ondeelbaarheid, automatisme van technische keuze, universalisering van techniek: dit zijn geen eigenschappen van individuele technieken, maar van het systeem in zijn geheel.¹²

Het technisch systeem gehoorzaamt zijn eigen oriëntatie, realiseert zichzelf en stelt overall dezelfde eisen. Het technisch systeem streeft ernaar om, net zoals de natuur, een

gesloten organisatie te worden waardoor het zichzelf kan veroorloven om autonoom - dat wil zeggen: zonder tussenkomst van mensen - zelfbeschikkend te zijn. Zonder dat de mens daar echt weet van heeft combineren de technische elementen met elkaar. Niemand bedenkt dat; het gebeurt vanzelf. Onder elkaar komen de technieken tot nieuwe combinaties.

Het technisch systeem ontleent zijn vitaliteit aan de optredende *synergie*, ofwel aan de steeds weer vernieuwende combinatie en accumulatie van de beschikbare middelen, waaruit spontaan weer nieuwe middelen ontstaan. Door die synergie ontstaat er een heel nieuw soort spontane werking, die de techniek het karakter geeft van een onafhankelijk organisch geheel.¹³ Dit synthetisch universum ontwikkelt zichzelf tot een nieuw, kunstmatig patroon dat alles verbindt. De spontaniteit van dit dynamisch geheel is vooral het resultaat van de onderlinge betrekkingen tussen de talrijke subsystemen. Ellul noemt als concrete voorbeelden van zulke subsystemen: de spoorwegen, postbussen, het bankwezen, de telefoon, luchtvaart, energieproductie en -distributie, industriële processen van geautomatiseerde productie, het stedelijk systeem, het militaire systeem, etcetera.¹⁴ Deze subsystemen groeien niet als gevolg van menselijke planning op lange termijn, maar worden georganiseerd en stap voor stap aangepast in antwoord op de eisen die worden gesteld, zowel door de groei van deze subsystemen zelf als door de geleidelijk opkomende betrekkingen tussen de onderlinge subsystemen. De technische vooruitgang bepaalt haar eigen tempo. Ook het met elkaar in verband brengen en op elkaar afstemmen van de technische ontwikkelingen in de verschillende subsystemen is geen uitkomst van bewust menselijk ingrijpen. Als men dat al zou willen, kan men die subsystemen niet meer grondig reorganiseren omdat elk subsysteem nu deel uitmaakt van het netwerk van het totale technische systeem. Ziet men die relaties over het hoofd, dan wordt men vroeg of laat de dupe van dit gezichtsbedrog.

De technische orde heeft bij haar streven om de samenhang te beheersen het machtige voordeel, dat haar ware karakter onzichtbaar is. Die eigenschap van het vertechneringsproces wordt wel vergeleken met die van het elektron dat ook pas in zijn effecten zichtbaar wordt. Van zichzelf onzichtbaar, wordt een elektron pas in een nevelkamer herkenbaar aan het spoor dat het in de oplichtende nevel achterlaat. Zo kunnen we het verschijnsel techniek volgens Ellul ook niet echt zien, behalve in zijn relatie tot andere verschijnselen, die het teweeg brengt in mens, samenleving en natuur. De technische orde krijgt alleen gestalte in de wereld die hij omvormt en vooral ook in de paradoxen die de technische vooruitgang in zijn directe omgeving creëert. Met zijn beeld van het technisch systeem biedt Ellul geen beschrijving van 'wat plaatsvindt' of 'wat is', maar veeleer van 'dat wat de mens verandert, versnelt, verstoort, etcetera'.¹⁵ Als ordenende kracht zou men het concept van het technisch systeem kunnen vergelijken met bijvoorbeeld het concept van de zwaartekracht, een fundamentele kracht, die door de theorie wordt verondersteld om beter te kunnen begrijpen wat er in onze natuurlijke omgeving gebeurt. Het is een onzichtbare kracht die - ook in zijn essentie onkenbaar - wel duidelijk aan zijn uitwerkingen kan worden herkend.

Aangezien Ellul al zijn aandacht concentreert op het verschijnsel techniek, schenkt

hij minder aandacht aan andere factoren die de samenleving mede bepalen. De sociale werkelijkheid omvat meer dan alleen het technisch systeem. Daarom moet men steeds blijven bedenken dat het idee van een technisch systeem niet meer is dan een concept dat berust op een doelbewust eenzijdige visie. In die visie treedt de techniek sterk op de voorgrond en zijn - als ging het om een geïsoleerd experiment in een laboratoriumsituatie - de andere dimensies van de sociale werkelijkheid methodisch buiten beschouwing gelaten of op zijn minst naar de achtergrond verschoven.

Ellul's concept van het technisch systeem is volgens zijn eigen zeggen bedoeld als een beeldspraak voor het bevatten van een 'geheel nieuwe en onafhankelijke realiteit'.¹⁶ Het concept is bedoeld als een ideaaltype; een abstract begrip van de werkelijkheid dat iemand in staat stelt om de ontwikkelingswetten van de techniek te analyseren en dat tegelijk meer inzicht kan verschaffen in de veranderingsprocessen die het gevolg zijn van de techniek. Het technisch systeem is ook een denkconstructie die het mogelijk maakt de verbanden bloot te leggen die er tussen de individuele technieken bestaan. Die relaties tussen de technieken streven naar de best mogelijke integratie, naar een nieuw kunstmatig evenwicht, dat nodig is voor een harmonieuze en eendrachtige groei van technieken.

Het technisch systeem is weliswaar een metafoor die men niet met de werkelijkheid moet verwarren, maar Ellul acht het zeker niet uitgesloten dat er een gesloten systeem ontstaat waarin alles door de techniek is bepaald en geregeld. Als hij vanuit de invalshoek van een zich ontwikkelend technisch systeem de wereld beschouwt, ziet Ellul het gevaar opdoemen van een nog ongekend totalitair systeem dat, als ware het een zeer fundamentalistische ideologie, regels stelt voor elk aspect van het menselijk leven. Dat is waar Ellul bang voor is. Wie zal zeggen, zo vraagt hij zich af, wie of wat deze samenloop van gebeurtenissen nog zal kunnen voorkomen?

Als het instinctieve en het spirituele uiteindelijk door middel van op de mens gerichte technieken zullen worden geïntegreerd, zal het gebouw van de technische samenleving voltooid zijn. Het zal geen universeel concentratiekamp worden, want het zal zich niet schuldig maken aan gruweldaden.... We zullen niets meer te winnen en niets meer te verliezen hebben. Onze diepste instincten en onze diepste hartstochten zullen worden geanalyseerd, gepubliceerd, en geëxploiteerd. We zullen worden beloond met alles wat onze harten ooit hebben verlangd. En de opperste luxe van deze samenleving van technische noodzakelijkheid zal zijn het verlenen van de bonus van een nutteloze revolutie en van een berustende glimlach.¹⁷

Als het technisch systeem eenmaal gesloten zal zijn, heerst er een vredige rust en is er ook geen repressie meer nodig. Ter geruststelling voegt Ellul eraan toe dat het zover nog niet is. Het technisch systeem is nog niet voltooid en gesloten.¹⁸

De technische orde is een wijze van regimentering die het organische omvormt tot het mechanische, het organisatorische, het elektronische. Zoals de disciplinering van de militaire orde een vrije burger weet om te vormen tot een gehoorzaam soldaat, zo weet de technische regimentering uit niet-techniek techniek te maken. De techniek plant zich voortdurend voort in nieuwe technieken. De technische orde verdicht zich, maar wel op zo'n manier dat zijn betekenis als de hoogste bevelvoerende macht verborgen blijft. De

regimentering van het technisch systeem is een kracht die het hele leven doordringt en, misschien juist daarom, slechts moeilijk als het nieuwe ordenende principe kan worden herkend.

Ellul's technisch systeem is een abstract begrip en gaat in werkelijkheid schuil onder de oppervlakte van het alledaagse gebeuren. Het is een, naar menselijke maatstaven gemeten, absurd mechanisme dat door de samenleving en de natuur voortwoekert en telkens in zijn gevolgen van nieuwe technische apparaten, methoden en gebeurtenissen, maar ook in zijn sociaal-psychologische gevolgen, zichtbaar wordt. De evolutie van de techniek wordt steeds minder door mensen gestuurd en wordt steeds meer - net zoals dat met de biologische evolutie het geval is - een gevolg van de inwendige dynamiek van het verschijnsel techniek zelf. In het concept van Ellul is de ontwikkeling van het technisch systeem niet het resultaat van bewust menselijk streven. Het is eerder omgekeerd: het denken en doen van mensen wordt gedicteerd door de ontwikkeling van het technisch systeem.

Tegenover het ongekeerde vermogen van de techniek tot totale controle en tegenover het omvangrijke arsenaal van middelen dat de techniek ter beschikking heeft om de menselijke leefwereld volledig te vervormen en te beheersen, staat de naïviteit van de mensen die deze ontwikkeling niet zien en zich argeloos blijven aanpassen aan iedere nieuwe eis die door de techniek wordt gesteld. Veel mensen voelen zich nog wel zo prettig als zij zich gewonnen geven aan het technisch systeem dat uiteindelijk nergens anders op uit is dan het bereiken van de absolute rationaliteit.

Om duidelijk te maken wat de technische orde voor de mens inhoudt roept Ellul in herinnering met welke opvatting Joseph Goebbels, het meesterbrein achter de nazi-propaganda, een groot deel van het Duitse volk wist te winnen voor de Nieuwe Orde van het duizendjarige rijk. Goebbels sprak nog niet van de technische, maar van de sociale orde, die hij als volgt omschreef: 'Iedereen is vrij om zijn heil te zoeken waar het hem goeddunkt, op voorwaarde dat hij niets onderneemt om de sociale orde te veranderen.'¹⁹ Hier is sprake van een dubbele binding in optima forma. Deze uitspraak van Goebbels maakt volgens Ellul precies duidelijk door welke hoogste wet ook de technische samenleving wordt beheerst. Binnen de ijzeren kooi van het technisch systeem heeft de technische mens alle bewegingsvrijheid die hij zich maar wensen kan. Hij is helemaal vrij als hij de technische vooruitgang maar niets in de weg legt. De technische mens heeft zich een nieuwe God, nieuwe heiligdommen en een nieuw heil verworven. Ellul is ervan overtuigd dat dit alles berust op een grote vergissing. De fout die de technische mens maakt is zo ernstig, dat hij volgens Ellul het grote risico loopt de demonische schaal van zijn zelfbedrog nooit te onderkennen.

Men hoort vaak beweren dat techniek veel traditionele belemmeringen wegneemt en zo de vrijheid van mensen vergroot. Dat meer techniek identiek is met grotere vrijheid is volgens Ellul een propagandistische leugen die zo snel mogelijk moet worden ontmaskerd. Techniek en vrijheid kunnen elkaar niet verdragen, dat is de essentie van zijn fundamentele kritiek. Al lijkt het aan de oppervlakte misschien wel eens anders, in de diepste zin is de technische vooruitgang een ontwikkeling die de macht van de techniek

vergroot en de vrijheid van de mens verkleint.²⁰ Het technisch systeem is een geheel van rationele en efficiënte praktijken: een verzameling van regels, schema's en mechanismen. De manier waarop dat systeem te werk gaat is het tegenovergestelde van vrijheid; het is een operatie van determinisme en noodzakelijkheid.²¹

Wanneer de mens in deze tijd, nu de techniek zich tot een systeem heeft ontwikkeld, in vrijheid wil leven, dan zal hij volgens Ellul de noodzakelijkheid van de techniek moeten bestrijden. Willen we iemands waardigheid en verantwoordelijkheid in stand houden, dan moeten we beletten dat zijn geest wordt bewerkt met technische middelen. 'Als een mens door middel van bepaalde psychologische procedures wordt veranderd in een redelijk wezen en een goed gebruiker van technieken', aldus Ellul, 'dan houdt dat juist in, dat hij wordt vernietigd als een spiritueel en ethisch subject.'²² De mens wordt een puur object. De soevereiniteit die de mens had wordt hem ontnomen en daarmee vervalt ook zijn recht om over zijn eigen lot te beschikken. Zonder soevereiniteit en zelfbeschikkingsrecht wordt de mens nietig verklaard. Tegenover de autoriteit van de techniek wordt de mens een nulliteit.²³ De technische orde is geen menselijke orde maar wordt in het leven geroepen om ruimte te maken voor nog meer techniek. De nieuwe *emerging technologies* vragen om een nieuwe wijze van denken en een bijgestelde vorm van organisatie. Menselijke relaties moeten worden aangepast.

Het proces van regimentering terwille van de techniek komt duidelijk aan het licht wanneer de invasie van de computers zich richt op administratieve diensten die bijgevolg zo snel mogelijk moeten worden geautomatiseerd. Aanvankelijk denkt men dat de computer wel even snel kan worden ingepast in het conventionele administratieve systeem. In zijn naïviteit echter rekent men buiten de macht van de computer. Het logisch rechtlijnig optreden van de computer veroorzaakt al vrij snel chaos in de omgeving waarin de computer wordt ingezet. De computer maakt geen fouten - het is de mens, die feilbaar is.

Alles loopt in het honderd. Er ontstaat een crisis. Gaat het om een organisatie van enige omvang, dan spreekt men al gauw van de noodzaak van crisisbeheersing. Er wordt een crisisteam van experts bij de arm genomen om de problemen een halt toe te roepen. Topdeskundigen van binnen de organisatie krijgen versterking van adviseurs van buiten, die in crisisbeheersing hun sporen reeds hebben verdiend. Het crisisteam komt al snel tot de conclusie dat de bestaande organisatie een chaos is. De bestaande leiding is de macht over het stuur kwijtgeraakt en wordt daarom terzijde geschoven. De hele organisatie moet worden herschapen. Er moet nieuw talent worden gewonnen en de bestaande medewerkers moeten, voor zover dat mogelijk is, worden omgeschoold. Met tomeloze inzet wordt er een nieuwe dynamische organisatie op poten gezet. Pas als de reorganisatie helemaal rond is zijn de experts tevreden. Maar ondertussen is het kantoor of de organisatie wel op een hoger niveau gerationaliseerd en vertechniseerd. De computer heeft het voor het zeggen en schrijft de mensen voor hoe zij op een bepaalde gestandaardiseerde wijze met de apparatuur en met elkaar moeten verkeren. De computer vertechniseert het hele bedrijf en maakt daardoor de weg vrij voor nog meer computers. Zo is deze eerste reorganisatie nog maar het begin van een onomkeerbaar proces. De techniek staat niet stil en de

computerleverancier houdt de onrust erin. 'Alles in het leven is veranderlijk. Weinig dingen zijn voorspelbaar', zo zegt de tekst van een computerreclame, 'maar één ding staat vast: uw automatiseringsbehoeften zullen blijven groeien!'

Het geautomatiseerde kantoor is op de toekomst berekend. Het hele kantoor is nu *computer-oriented*. De werkwijze van het personeel zal steeds meer op die van een computer moeten gaan lijken. Die aanpassing maakt het straks voor de computers des te gemakkelijker om nog veel meer werkzaamheden over te nemen. Mensen hoeven dan steeds minder te denken. De computer maakt het mogelijk om alles te verbinden. De synergie van het vertechniseringsproces zorgt ervoor dat de computer steeds verder terrein wint. Het zal niet lang duren of de computer zal zich ook met de andere niet-technische sectoren van de organisatie verbinden. Dat gaat vanzelf, aldus Ellul.

Dankzij de computer ontstond er een soort van inwendige systematiek van het technisch geheel, zichzelf uitdrukkend in en opererend op basis van informatie. Het is door wederkerige totale en geïntegreerde informatie, dat de subsystemen worden gecoördineerd. Dat is iets wat geen mens, geen menselijke groep of bestel ooit in staat was te doen.... Alleen de computer kan [deze ontwikkeling] de baas. Maar het is vrij duidelijk dat dat niet één computer kan zijn. Het moet een geheel zijn van onderling verbonden computers, die werken op alle communicatiepunten van het systeem. Dit geheel wordt het subsysteem van de verbindingen tussen de verschillende technische subsystemen....

Evenwel, de functie waarmee we hier te maken hebben is zo zuiver technisch dat de mens waarlijk incompetent is. Alleen het technisch meest perfecte en krachtigste apparaat kan dat werk aan. Aldus vervult de computer een taak die voor de mens ontoegankelijk is. En bijgevolg is er ook geen rivaliteit tussen de twee.... De computer is niet een apparaat om de dingen beter en sneller te doen. Computers zijn de correlatiefactor in het technisch systeem.²⁴

De stuwende en sturende werking van de computer introduceert in de technische orde een aantal met elkaar samenhangende nieuwe vaardigheden die de mens nog nooit heeft bezeten. Wat een bof, zo zeggen de promotors van het technisch systeem: de computer komt precies op het goede moment! We hebben te maken met zo'n enorme hoeveelheid getallen, we beschikken over zo onnoemelijk veel informatie en de hele gang van zaken is al zo ingewikkeld geworden, dat geen enkel menselijk wezen die gecompliceerde situatie nog enigszins kan overzien. Geen enkele boekhouder, piloot, accountant, ambtenaar, manager, astronaut, vluchtleider, militair bevelhebber of politicus kan de gegevens nog echt verifiëren. Alleen de computer is daartoe in staat. Alleen de uitkomst en het oordeel van de computer is nog reëel. De verwachtingen over de weldaden van de computer zijn hoog gespannen. De complexiteit van de werkelijkheid groeit explosief, maar datzelfde geldt ook voor het vermogen van de computer om daarin vereenvoudiging te brengen. Met de overgave aan de computer krijgt de techniek een geruststellende zekerheid. In onze aanhankelijkheid aan het gezag van de computer verwachten we dat de computers ons tot een heel nieuw begrip van de werkelijkheid zullen brengen. Dit soort verwachtingen die tot in de hoogste wetenschappelijke kringen worden gekoesterd, laat zien hoe ongekend ver het gezag van de computer al is gevorderd. De belangrijkste rol van de computer is misschien nog het meest verborgen en dat is de wijze

waarop de computer richting geeft aan ons denken.

Er zijn nog veel mensen die maar al te graag de illusie hoog houden dat zij door het treffen van passende maatregelen de computers zouden kunnen beheersen. Volgens Ellul echter zijn dergelijke ideeën een onderschatting van de macht van de computer. Alleen vanuit het perspectief van een zich verdichtend en uitbreidend technisch systeem kan men volgens hem zien wat een computer eigenlijk is. Zoals het technisch systeem zich nu presenteert is het nog niet compleet. De integratie en correlatie van alle subsystemen kan nog veel hechter en intensiever worden - dankzij de komst van de computer. De computer heeft alle vereiste eigenschappen voor het integreren van subsystemen. Door de computer wordt de communicatie aanzienlijk verbeterd. Door die verbeterde communicatie kunnen ontwikkelingen in de verschillende subsystemen sneller met elkaar worden gecombineerd. De nieuwe combinaties die daardoor ontstaan, kunnen weer worden toegepast in andere subsystemen.

Dertig jaar geleden was er volgens Ellul nog geen mogelijkheid om te spreken van een technisch systeem, 'omdat alles wat kon worden vastgesteld was: een groei van techniek in alle gebieden van menselijke activiteit. Het was een anarchistische groei....' De computer komt, net als elk ander een nieuw technisch element 'juist op tijd om een functie te vervullen die nog nooit tevoren was uitgeoefend; om een ruimte op te vullen waarvan wij ons nu pas realiseren dat het een hiaat was'. Eerst dringen de computers door tot in alle subsystemen en vervolgens verbinden ze zich als vanzelf ook met elkaar. Wie zal, zo vraagt Ellul zich af, nog in staat zijn om de grenzen te stellen aan de spontaniteit van dit dynamisch geheel?²⁵

Toen Enrico Fermi in 1943 onder het football-stadion van Chicago voor het eerst een kettingreactie in werking stelde en die ook nog wist te beheersen, was die technische prestatie tegelijk het begin van een nucleaire bewapeningswedloop - een internationaal-politieke kettingreactie op lange termijn die aan de menselijke controle ontsnapt. Zo is het ook vele andere prestaties vergaan die de mens door middel van de techniek heeft geleverd. Er wordt een nieuwe techniek ontwikkeld, die op zichzelf beheersbaar lijkt, maar door de synergie binnen het technisch systeem ontstaat er vervolgens een kettingreactie die onomkeerbaar is en waarover de mens niet langer controle heeft. Het genie Frankenstein heeft zich een monster geschapen waardoor hij uiteindelijk zelf verpletterd dreigt te worden.

Het schijnt, zo zegt Ellul, dat techniek altijd al de potentie in zich had van onmatigheid, trots en onbegrensde macht, maar voor lange tijd bleef techniek alleen een bescheiden middel tot overleving en vrijheid.

De techniek bevatte al eerder alle mogelijkheden voor uitbreiding, maar het had bepaalde economische, sociale en culturele condities nodig om zich zo op te blazen. Nu worden we volledig in beslag genomen door dit pad van de macht, door deze waanzinnige expansie die niemand nog langer kan beheersen, meten of kanaliseren. Alles is ondergeschikt gemaakt aan zijn groei, en iedereen neemt eraan deel door zijn keuzes, zijn werk, zijn consumptie - het bewijs van de vooruitgang. Zoals ik dikwijls heb gezegd, het is niet langer een kwestie van menselijke goede wil of van de mogelijkheid voor de mens om voor de dag te komen met een goed gebruik van de techniek.

Het enige probleem is de onbegrensde groei en de onbeperkte macht.²⁶

* * *

Wat is er met de techniek gebeurd? Waarom zouden we de techniek nu opeens moeten gaan wantrouwen als een bedrieglijk geschenk? Ellul wijst op de *ongelooflijke omkering*, die er in de historische ontwikkeling heeft plaatsgevonden.²⁷ Aanvankelijk was de techniek voor de mens een welkom geschenk omdat hij met behulp van zijn technisch gereedschap steeds beter in staat was zijn natuurlijk milieu te beheersen. Nu de techniek, die hem bevrijdde van de duistere machten van de natuur, zelf - dankzij de wetenschap - tot een dwingende macht is geworden, moet de mens zich opnieuw bevrijden - maar nu van de slavernij van het technisch milieu.²⁸

De moderne techniek, zoals die zich in de loop van deze eeuw heeft ontwikkeld, verschilt fundamenteel van de traditionele techniek, die bestond uit een aantal op zichzelf staande technieken die zich nog niet hadden verenigd tot een dynamisch systeem. In het geval van de traditionele techniek kon men nog wel spreken van neutraal gereedschap. Techniek speelde een betrekkelijk neutrale rol in het maatschappelijk leven. Nu is dat principieel anders. Men begaat volgens Ellul een ernstige fout als men de moderne techniek opvat als neutraal, onschuldig gereedschap. Het verschijnsel techniek is allang niet meer een collectie van neutrale technieken die men naar eigen believen goed of slecht kan gebruiken, en die voor het overige, in dienst van de mensheid, precies doen wat mensen ervan vragen. De stelling, dat techniek niet langer een neutraal middel is, is de kern van Elluls theorie.²⁹ Sinds de ongelooflijke omkering van traditionele naar moderne techniek is het de techniek die ons leven dicteert, en niet omgekeerd.

De techniek heeft imperialistische aspiraties gekregen. In haar relatie tot de samenleving is de techniek in staat eenzijdig haar wil op te leggen. De techniek, als een bij uitstek rationeel, methodisch werkend systeem, is zeker niet onpartijdig. Zij spant zich in voor de totstandkoming van een volkomen gerationaliseerde, efficiënte maatschappij. Ondanks de goede bedoelingen van mensen, die zich terwille van een goed doel inzetten voor de ontwikkeling van een nieuwe techniek, bestaat er geen enkele zekerheid over de aard van onvoorziene neveneffecten. In het oproepen van onbedoelde schadelijke neveneffecten handelt de techniek zeker niet 'goed' en ook niet neutraal.

De techniek is een autoritaire macht die bepalend is voor wat er buiten het eigen territorium van de techniek, in andere gebieden van de werkelijkheid, dient te gebeuren. Voor het alledaagse leven is de techniek een welkome vriend die de mens een grote welstand, vele gemakken en zekerheid bezorgt. Op de lange termijn bezien is de techniek echter de vijand die de mens langzaam maar zeker zijn laatste vrijheid ontnemt.

Heeft verzet tegen zo'n overmacht eigenlijk nog wel enige zin? Ellul denkt van wel en gelooft ook dat de reeds gepasseerde ontwikkelingen wel anders hadden kunnen gaan dan ze gingen. Er zijn andere uitwegen maar niemand wil daar iets mee te maken hebben.

De menselijke samenlevingen hebben altijd beducht moeten zijn voor een overname door de materie. De traditionele Indianen waren en zijn zich nog steeds bewust van het onheil dat zij over zich afroepen, als zij zich inlaten met de zucht naar materiële dingen. Dat besef was er ook in Europa voordat wetenschap en techniek zo'n hoge vlucht begonnen te nemen. Traditioneel was het niet toegestaan om de materiële of technische voedingsbodern van het menselijk bestaan zo sterk te laten groeien. Men was bekommerd over een mogelijke perversie van doelen en middelen. De materialistische ontwikkeling van het technisch systeem heeft volgens Ellul geen zelfregulerend vermogen. Het voegt zich naar 'de orde der dingen' en beschikt niet over een model van de gewenste toestand volgens welk het zijn activiteiten zou moeten sturen.³⁰

In het technisch systeem is alles gecentreerd rond het concept van de orde. Techniek heeft maar één principe: efficiënte ordening.³¹ Op alle gebieden van het leven wordt dat principe voortdurend geconcretiseerd in steeds weer nieuwe verbeterde methoden. Aan zichzelf overgelaten zullen deze meest efficiënte methoden zich, zoveel als maar mogelijk is, ontwikkelen tot zelfstandige technische middelen die de mens steeds minder nodig hebben. Elke samenleving die door het virus van de efficiëntie wordt besmet en zo binnen het netwerk van het technisch systeem belandt, maakt zich diezelfde universele orde eigen. Die nieuwe orde sluit elke spontaniteit uit. Alles wordt gereduceerd tot uitsluitend de logische dimensie. Efficiëntie op basis van de wiskunde is het ideaal. Elke tussenkomst van techniek is, aldus Ellul, in feite een reductie van feiten, krachten, verschijnselen, middelen en instrumenten tot het schema van de logica.³² Door het toepassen van de methode van consequente rationalisering kan het technisch systeem zijn omgeving op talloze manieren manipuleren.

Niet de mens, maar het technisch systeem bepaalt nu het beslissend patroon dat over de wereld wordt uitgelegd. De techniek is de bepalende factor die in essentie geen enkele waarde respecteert, waarmee mensen voorheen hun handelen konden rechtvaardigen. Hoe sterk de volkeren en culturen ook nu nog van elkaar verschillen, overal heeft men aan de basis al koers gezet in de richting van een samenleving, die steeds verder en dieper zal worden vertechniseerd.³³ Overal zoekt men en richt men zich naar de technische pool. Het technisch systeem is exclusief; alles wat niet-technisch is wordt of buitengesloten, of tot een technische vorm gereduceerd. Nadat alle traditionele obstakels zijn weggewerkt, gaat de vooruitgang automatisch verder. Ellul beschrijft hoe de autonome techniek bezig is om van alle samenlevingen - geen enkele uitgezonderd - de traditionele waarden weg te nemen. De techniek holt die waarden uit, onderdrukt en verwerpt ze en vestigt daarvoor in de plaats een monolithische cultuur. 'Twee culturen, waarvan er één techniek is, kunnen niet naast elkaar bestaan.'³⁴ Een technische invasie betekent volgens Ellul dat 'de sociale banden worden losgemaakt, het morele raamwerk wordt vernietigd, mensen en dingen worden ontheiligd'. De kolonisatie door de techniek 'veegt de religieuze en sociale taboes aan de kant en reduceert het sociale lichaam tot een verzameling individuen'.³⁵ Door die ontbindende werking storten de oude beschavingen in elkaar.

Ellul ziet de invasie van de techniek in niet-westerse samenlevingen als 'de grootste misdaad van het Westen'.³⁶ Het slechtste van alles wat het Westen exporteerde was volgens

hem: de rationele aanpak, de westerse wetenschap en bureaucratie, de westerse opvattingen over de staat en de westerse nationalistische ideologie. Het is deze export naar de niet-westerse gebieden die, meer dan wat dan ook, de andere culturen verstoord heeft en 'de geschiedenis van de hele wereld op één enkelvoudige baan heeft gerangeerd'.³⁷ De echte schuld van het Westen is in zijn ogen, 'dat het de mensheid op een weg heeft gezet die, zoals we uit ervaring weten, nergens toe leidt....'³⁸ Door overal de behoefte aan efficiëntie in leven te roepen verandert de techniek alles wat zij aanraakt. Door middel van het principe van efficiëntie zet de techniek op ieder moment aan tot het bereiken van de voor dat moment hoogst mogelijke perfectie. Alle niet-technische variëteiten die er daarna nog overblijven, zijn er alleen maar voor de schijn - of kunnen eventueel, zoals veel Noordamerikaanse Indianen overkwam, nog in een betekenisloze vorm (bijvoorbeeld als een toeristische attractie) met enig profijt worden geëxploiteerd. Het technisch systeem is er 'voortdurend op uit bestaande en opkomende instinctieve en religieuze krachten te absorberen'.³⁹ In plaats van conflicten op te roepen zal het technisch systeem op zijn minst proberen die krachten binnen de technische structuur een plaats te geven. Het einddoel is een technische monocultuur met alle kwetsbaarheid van dien.

* * *

De westerse mens is gevangen in de ijzeren kooi van zijn door hem zelf opgeroepen kunstmatige wereld. Hij kan de hechte binding met de techniek niet verbreken om zo het oude natuurlijke milieu terug te vinden waaraan hij voor honderdduizenden jaren was aangepast. 'Wie is te blind', zo vraagt Ellul zich af, 'om in te zien dat hier sprake is van een diepgaande *mutatie*?'⁴⁰ De wijze waarop de mens zich had aangepast aan de natuurlijke werkelijkheid, is voor de kunstmatige omgeving nutteloos geworden. Omdat de wijze van denken van de mens oorspronkelijk in overeenstemming zal zijn geweest met zijn natuurlijke omgeving, moet een essentieel deel van het menselijk bewustzijn *niet* zijn aangepast aan de kunstmatige technische omgeving. Ellul wijst op het gevaar van een uitsluitend kunstmatige leefwereld.

Wanneer de mens alles dat hem in de natuur is gegeven door iets kunstmatigs vervangt, dan schept hij zichzelf een totaal onleefbare omgeving.... Wij vergeten dat de mens nog steeds een wezen van vlees en bloed en van hartstocht en vrijheid is, en dat het niet menselijk is om te worden gereduceerd tot het niveau van een proefkonijn, dat leeft in een volkomen kunstmatige wereld. De verwijdering van het natuurlijke stemt niet overeen met wat de mens nu nog is.⁴¹

De groei van het technisch systeem gaat ten koste van zijn omgeving. De doctrine van het technisch systeem houdt in dat er uiteindelijk geen natuur en geen mensen zouden behoren te zijn; dat er niets anders zou behoren te zijn dan techniek. Het synthetisch

universum van de techniek ontkent wat vele opeenvolgende generaties 'op de lange mars van duizenden jaren hebben verlangd en gezocht'.⁴²

Het principe van efficiëntie heeft een dwingend karakter. Het biedt de mens echter geen enkel spiritueel houvast. In spiritueel opzicht heeft de onnatuurlijke, rechtlijnige logica de mens op een dwaalspoor gebracht. Deze desoriëntatie is voor Ellul het centrale metafysische probleem van de mens van vandaag. De spil van alle hedendaagse bezinning is het conflict tussen de absolute rationaliteit van het technisch universum en *hetgeen tot nu toe de menselijke persoon vormde*.⁴³ Het streven naar absolute efficiëntie en rationaliteit is in de plaats gekomen van wat men traditioneel als het meest nastrevenswaardige doel van het leven had beschouwd: deugdzaamheid, schoonheid, geluk, zelfbeheersing, zelfontplooiing, hemelse zaligheid. De techniek verklaart al deze idealen van nul en gener waarde.

Men kan echter niet, zo resoluut als de techniek dat wil, de deur achter zich dicht trekken. Het ideaal van de oude waarden is nog niet helemaal uit het bewustzijn verdwenen, terwijl tegelijkertijd ook de jacht op de absolute rationaliteit nog niet helemaal is aanvaard als een betrouwbaar richtsnoer voor het menselijk streven. De mens verliest een diepere reden voor zijn handelen en krijgt daar nog slechts het principe van de efficiëntie voor in de plaats. Men zou deze fundamentele onzekerheid de *identiteitscrisis* van de westerse cultuur kunnen noemen. Deze conflictsituatie zal, zo voorspelt Ellul, 'voor lange tijd het enige filosofische probleem blijven'.⁴⁴ Voor de meeste problemen die zij zelf oproept meent de technische vooruitgang ook een oplossing te weten. De identiteitscrisis van de technische mens is echter niet een probleem dat door middel van een technische oplossing zou kunnen verdwijnen.

Het technisch systeem, zoals Ellul dat veronderstelt, is niet alleen een dynamisch systeem dat zich volgens zijn eigen wetten ontwikkelt; het is tegelijkertijd ook het omvattende geheel waarbinnen onze samenleving zich ontwikkelt. Mens en samenleving raken nu steeds meer gesitueerd binnen het technisch systeem. De mens heeft steeds minder met andere mensen en de natuur, en steeds meer direct met de techniek te maken. Gesitueerd in een kunstmatige omgeving, leeft de westerse mens niet meer in direct contact met de realiteiten van aarde, vuur, lucht en water, maar met de realiteit van de instrumenten en objecten die de totaliteit van zijn omgeving vormen. De mens heeft nu alleen met de natuurlijke elementen te maken door bemiddeling van een stelsel technieken, dat zo compleet is, dat hij feitelijk te maken heeft met die technieken zelf - dat wil zeggen, met het technisch systeem.⁴⁵

De technische orde creëert een radicaal nieuwe omgeving, waarin de mensensoort niet is opgegroeid of 'waarvoor hij niet is geschapen'.⁴⁶ Ellul karakteriseert de techniek als een ongekend verleidelijke kracht die in staat is om de hele omgeving op haar voorwaarden te veranderen. Niet alleen worden mensen door de techniek van de natuur vervreemd, maar ook de sociale relaties worden door de techniek bemiddeld en gevormd. De vooronderstelling waar hij in deze zienswijze van uitgaat is dat de mens, voordat hij 'door schisma's uit elkaar werd getrokken', was gevormd met een zekere wezenlijke eenheid en dat hij pas in een zeer laat stadium van zijn ontwikkeling door de krachten van de moderne

wereld in brokstukken werd verdeeld.

Elke technische ontwikkeling versterkt het web van gevangenschap, dat het menselijk leven conditioneert. De fijne draden van het netwerk van het technisch systeem gaan door met hun monotone en sluipende expansie. Ze omspinnen het menselijk individu en zullen het als een spiritueel en ethisch subject geruisloos absorberen. De natuurlijke mens wordt ingekapseld en vervolgens *ont*-bonden, dat wil zeggen: zijn banden met de natuur worden losgemaakt. Hoe meer de techniek in zijn behoefte voorziet, des te meer wordt de mens ook afhankelijk van de voedingsbodem van het technisch systeem. Hij wordt, zoals Ellul zegt, 'een andere persoon en gehoorzaamt aan hem vreemde impulsen: hij gehoorzaamt iemand anders'.⁴⁷ Reeds in 1955 schreef de Franse schrijver René Duchet dat de overal om zich heen grijpende invasie van de techniek niet zonder gevolgen zou blijven voor het psychisch welzijn van het individu. Uiteindelijk zal, zo voorspelde Duchet, na de natuur de mens zelf het object van de techniek worden: 'De techniek vervreemdt de mens in diepste zin; hij moet niet alleen leven in een ontaard en verslechterd milieu, maar door alle methoden van propaganda, verleiding en conditionering begint de techniek ook bezit te nemen van zijn geest'.⁴⁸

Ellul wijst erop dat er een vacuüm ontstaat wanneer 'een diep existentiële activiteit zich terugtrekt voor de techniek'. De onderdrukking van de behoefte aan spiritualiteit heeft een innerlijke leegte achtergelaten die mensen al gauw met een gevoel van onzekerheid vervult. Overal waar een leegte ontstaat, staat het technisch systeem klaar om dit vacuüm onmiddellijk op te vullen. Niemand bedenkt dat, zo beweert Ellul; het gebeurt vanzelf. Men kan immers, juist nu de macht van de techniek nog steeds verder toeneemt, 'de menselijke verhoudingen niet laten ontaarden en onbepaald laten verschrallen; het tekort moet worden goedgeemaakt'.⁴⁹ De volledige afhankelijkheid van de techniek kan bij mensen een gevoel van machteloosheid oproepen en dat werkt verlamdend en demoraliserend. Mensen dreigen hun zelfrespect te verliezen. Dat mag niet gebeuren. Het technisch systeem moet alles in het werk stellen om het gevoel van minderwaardigheid te compenseren.

Het is, aldus Ellul, het fenomeen van de propaganda dat de technische mens in deze situatie een positieve identiteit verleent en hem ook voorziet in de psychische behoefte aan een vereenvoudigd maar overtuigend wereldbeeld. De moderne mens is 'boven alles een slachtoffer van leegheid, hij is een mens verstoken van betekenis'.⁵⁰ Propaganda moet hem daarom een mythe verschaffen die sterk genoeg is om de kleinering van zijn gevoel van eigenwaarde weg te nemen. De moderne mens is erop uit zijn innerlijke leegte te vullen en daarom is hij maar al te graag beschikbaar om zich door de propaganda te laten bedwelmen. De propaganda streeft naar een versterking van de loyaliteit met de techniek. Vanwege de hoge eisen die door de snel veranderende techniek worden gesteld, moet de afhankelijkheid van de mensen voortdurend worden vernieuwd en versterkt. De technische mens heeft de reclame nodig om zich te oriënteren in het maatschappelijk verkeer, maar hij heeft in zijn machteloosheid die propaganda ook nodig om zichzelf in evenwicht te brengen met zijn veeleisende en snel veranderende omgeving. Zo zijn de reclames van de STER bijvoorbeeld te beschouwen als een remedie tegen het

ontmoedigende nieuws van het Journaal.

De propaganda van het technisch systeem moet er vóór alles voor zorgen dat er nooit een eind komt aan de wildgroei van de techniek. De verovering van de natuur mag onder geen beding tot stilstand komen en de technische mens mag niet in de verleiding worden gebracht om op de loop te gaan met écht alternatieve ideeën. De techniek is heilig en onaantastbaar.

Ellul plaatst het verschijnsel propaganda uitdrukkelijk in de context van de technische samenleving. Het instrument van de propaganda behoort tot het technisch universum; het deelt zijn kenmerken en is er onlosmakelijk mee verbonden.⁵¹ De propaganda van de vooruitgang leidt niet tot ontwikkeling van de techniek, maar de ontwikkeling van de techniek leidt tot de mythe van de vooruitgang. Propaganda is volgens Ellul niet zozeer het politieke wapen van een regime (het is dat zeker ook), maar propaganda is veel meer 'de uitwerking van een technische samenleving, die de hele mens omstrengelt'. Het is 'de binnenste en meest ongrijpbare uiting' van de tendens van die samenleving om volledig geïntegreerd te worden.⁵²

De westerse mens zit gevangen tussen zijn verlangen en zijn onvermogen om een soeverein subject te zijn. In die feitelijk gespleten situatie, aldus Ellul, móet de mens wel tot het besef komen dat de problemen te groot en te complex zijn en dat hij die niet meer kan bevatten.

Geconfronteerd met zulke kwesties, voelt hij zijn zwakheid, zijn tegenstrijdigheid, zijn gebrek aan effectiviteit. Hij realiseert zich dat hij afhankelijk is van beslissingen waarover hij geen zeggenschap heeft, en die realisering maakt hem wanhopig. Een mens kan niet te lang in die toestand blijven. Hij heeft behoefte aan een ideologische dekmantel om de harde realiteit te bedekken, aan enige vertroosting, een *raison d'être*, een besef van waarden. En alleen propaganda biedt hem een remedie voor een fundamenteel onverdragelijke situatie.⁵³

In de interpretatie van Ellul geldt propaganda als een probaat middel om te voorkomen dat de absolute regimentering als onderdrukkend wordt gevoeld. Het doel van de propaganda is het individu ervan te overtuigen dat hij er goed aan doet om zich goedschiks te onderwerpen aan de onomkeerbare vooruitgang van de techniek. Het is een oud en beproefd procédé; de propaganda streelt de mensen in hun eigenwaan, waardoor het de mensen ontgaat dat die propaganda hen tegelijkertijd machteloos maakt.

De propaganda bewerkt de mensen met een dubbele, tegenstrijdige boodschap. De eerste is dat ze de vooruitgang toch niet kunnen tegenhouden en de tweede boodschap wekt daartegenover juist de illusie dat mensen - dankzij het grote arsenaal van technische middelen - de wereld naar hun hand kunnen zetten. De mens is nog nooit zo vrij geweest, maar de techniek is de baas. Zo'n dubbele boodschap houdt, zoals Bateson dat uitlegt, mensen in een dubbele binding gevangen. En dat is precies wat de propaganda in essentie moet doen: niet de dubbele binding wegnemen, maar de dubbele binding in stand houden. Propaganda maakt de wereld mooier dan die in werkelijkheid is. Terwille van de vooruitgang van de techniek heeft de propaganda tot taak om de mensen het idee te geven dat zij wel degelijk in staat zijn hun verlangens te bevredigen. Wat in feite een kwestie van

noodzakelijkheid is (de onderwerping aan het dictaat van de technische orde), wordt gepresenteerd als een teken van vrijheid. De technische mens moet deze gespleten situatie niet alleen als vanzelfsprekend maar ook nog als zinvol ervaren.

De propaganda moet de mensen ook een nieuw, allesomvattend wereldbeeld verschaffen. Zij moeten worden wijsgemaakt dat zij niet langer alleen zijn maar zijn opgegaan in een collectief dat zich als vanzelf in de goede richting beweegt en dat altijd juist op het punt staat om alle conflicten tot een oplossing te brengen. Al is de mens in feite buiten spel gezet, de propaganda geeft hem het gevoel dat hij de situatie nog steeds meester is en toch zijn lot in eigen handen kan nemen. Propaganda heeft dus in wezen de rol om de verschrikkelijke waarheid van de autonome techniek te verbloemen. Ellul beschouwt propaganda als 'ongetwijfeld de meest formidabele kracht', die maar in één richting werkt, en dat is de richting die wordt gewezen door het gangbare vooroordeel dat de geschiedenis zich ontwikkelt in eindeloze vooruitgang.⁵⁴

Propaganda die tegen dat gangbare geloof in 'de mars van de rede' ingaat, heeft volgens Ellul geen schijn van kans. Propaganda is volgens hem gedwongen de mythe van de vooruitgang te prediken. Propaganda die het aan zou durven om de vooruitgang in twijfel te trekken, zou alleen maar afkeer en weerzin oproepen en niemand bereiken, omdat propaganda de mensen al eerder heeft bijgebracht dat 'de serieuze zaken materiële zaken zijn', en dat zijn dan vooral zaken, die te maken hebben met veiligheid, comfort, efficiëntie, werkgelegenheid, productie, economische groei, etcetera. Als subsysteem van het technisch systeem moet de propaganda er steeds op blijven hameren dat de hele samenleving voor haar eigen bestwil zal worden onderworpen aan een proces van technische vernieuwing, dat de productie zal worden verhoogd, kortom dat de grote vooruitgang aanstaande is en dat het daarom verstandig is om zich niet te bezinnen en zonder enige aarzeling mee te hollen in deze vlucht naar voren.

Mensen kunnen echter niet simpelweg door propaganda worden beïnvloed zonder dat hun manier van denken er eerst voor ontvankelijk is gemaakt. Wil de normale directe propaganda succes hebben dan moet de *pre*-propaganda daarvoor eerst een gunstig klimaat creëren. Waar de *pre*-propaganda is als het ploegen, is de directe propaganda als het zaaien.

Een effectieve methode voor het scheppen van de gewenste atmosfeer is het verstrekken van een mythe. Onder een mythe verstaat Ellul 'een alles omvattend en activerend beeld', zoals de mythe van het ras, de mythe van het proletariaat, de productiviteit en dergelijke.⁵⁵ *Pre*-propaganda is vooral gericht op het langzaam maar zeker veranderen van houdingen en meningen op lange termijn. Het is een vorm van dressuur die de mensen nog niet in hun dagelijks leven stoort. Zonder directe of merkbare agressie worden geleidelijk aan de gewenste halve waarheden in het leven geroepen, hinderlijke vooroordelen verminderd en nieuwe beelden en ideeën verspreid: 'De kijker zal veel eerder geneigd zijn te geloven in de grandeur van Frankrijk', schrijft Ellul, 'als hij een dozijn films heeft gezien over Franse olie, spoorwegen en straalvliegtuigen.'⁵⁶ Ogenscheinlijk werkt de *pre*-propaganda zonder een duidelijk oogmerk. Zonder dat ze zich daarvan bewust zijn, worden mensen in een bepaalde richting gemobiliseerd met de bedoeling dat zij later, wanneer de tijd rijp is en de directe propaganda daartoe oproept, bereidwillig

overgaan tot de gewenste reactie. De pre-propaganda propageert en vestigt de noodzakelijke vooroordelen. Door de pre-propaganda moet er een nieuw samenhangend stelsel van vooronderstellingen ontstaan, dat aan geen enkele twijfel meer onderhevig is. Uiteindelijk moeten deze mythen het afgerichte publiek zo in beslag nemen dat het zich op het eerste commando in de gewenste richting wendt en zich conformeert aan het nieuwe wereldbeeld. Nog voordat, tengevolge van de ontwikkelingen in de micro-elektronica, computers in groten getale op de markt verschijnen, maakt de pre-propaganda duidelijk dat alleen een geavanceerde informatiemaatschappij straks de twintigste eeuw binnen kan gaan. De pre-propaganda werkt. Op het moment dat de computers massaal beschikbaar komen, weet iedereen wat er van hem wordt verwacht. Het voorbereidende werk van de pre-propaganda leidt tot wat Ellul noemt: *readiness*. Zodra de mens *ready* is kan hij in zeer verschillende richtingen worden gemobiliseerd.

* * *

Zo is de menselijke conditie geworden. Aan de ene kant houdt de autoriteit van de techniek de mensen voor dat het beste nog moet komen en dat de vrijheid van de mensen nog verder zal worden vergroot. Aan de andere kant is er het besef van het noodlot dat de autoriteit van de techniek de mensen oplegt.

Als hij in de propaganda gelooft, zal de technische mens de gevangenschap van het technisch systeem niet meer voelen. De gevangenis wordt technisch zo comfortabel ingericht dat het volgens Ellul dan ook echt geen gevangenis meer zal zijn.⁵⁷ Niemand probeert te ontsnappen. Wij zijn volkomen vertrouwd met het milieu binnen de ijzeren kooi. Buiten de gevangenis is er niets te beleven. Binnen de gevangenis heerst het comfort van de technische orde. Wie denkt er bij het behaaglijke gezoem van de elektronische apparatuur en de opgewekte blieps van de computers nog aan de slachtoffers en de risico's van de technische vooruitgang? Buiten de gevangenis zouden de frustraties alleen maar groter zijn; daar heerst het schrikbeeld van het gemis van de gaven van de techniek. Zo ver heeft de mens zich al teruggetrokken voor de invasie van de onweerstaanbare technische orde. De gedisciplineerde technische mens gehoorzaamt met enthousiasme, omdat hij overtuigd is van de voortreffelijkheid van wat hij *gedwongen is te doen*.⁵⁸ Zelf trekt Ellul die voortreffelijkheid in twijfel.

In mijn opinie is noodzaak nooit een bewijs voor legitimiteit; de wereld van noodzakelijkheid is een wereld van *zwakte*, een wereld die de mens ontkent.... De noodzakelijkheid is een bewijs van de kracht van het verschijnsel, maar geen bewijs van zijn voortreffelijkheid.

Evenwel, geconfronteerd met een noodzakelijkheid, moet de mens zich daar eerst van bewust worden, wil hij haar de baas worden. Zolang een mens de onontkoombaarheid van een verschijnsel ontkent, zolang als hij vermijdt het echt onder ogen te zien, zal hij de verkeerde weg op gaan. Hij zal zichzelf bedriegen, door zich in feite aan de 'noodzakelijkheid' te onderwerpen, terwijl hij het doet voorkomen of hij - ondanks dat - vrij is, zuiver en alleen omdat hij *beweert* dat hij vrij is. Slechts wanneer hij zich bewust is van zijn misleiding, zal hij het begin van echte vrijheid ervaren - in de

daad van het zich realiseren zelf - al is het alleen maar door zijn poging om afstand te nemen en eerlijk naar het verschijnsel te kijken en het terug te dringen tot de naakte feiten....

In tijden van gevaar is niets gevaarlijker dan te leven in een droomwereld. Als men een politiek systeem waarschuwt voor de bedreiging die er boven hangt, betekent dat niet een aanval tegen het systeem, maar is dat de grootste dienst die men het systeem kan bewijzen. Hetzelfde geldt voor de mens: hem te waarschuwen voor zijn zwakheid is geen poging om hem te vernietigen, maar eerder om hem aan te sporen zichzelf te sterken.⁵⁹

Ellul vergelijkt de relatie van de moderne mens met zijn vertechniseerd milieu met de wijze waarop de prehistorische mens zich verhiel met zijn natuurlijke omgeving. Net zoals de menselijke soort om te kunnen overleven eerder de beperking door zijn natuurlijke omgeving moest overwinnen, moet de mens nu terugvechten tegen de omsingeling door de techniek.

De techniek veroorzaakt steeds meer gevaren en rampen die, zo kan men vrezen, groter dreigen te worden dan de oorspronkelijke gevaren van de natuur. De uitdaging die nu aan de mens wordt gesteld - om nog een keer tegen zijn omgeving in opstand te komen - lijkt een bovenmenselijke inspanning. Is de westerse mens misschien in feite al te veel geconditioneerd en daardoor al te moe en te lui om zich tegen de nieuwe tirannie te verzetten? De overmacht en de verleiding van de techniek lijken te groot. De overwinning lijkt niet langer aan de mens maar aan zijn gereedschap. Het doorbreken van de dubbele binding met de techniek is zo'n sprong in het duister, dat men die niet durft te wagen. Evenwel, zonder het nemen van risico's zal de mens, zo meent Ellul, niet aan de noodzakelijkheid van de techniek kunnen ontsnappen.

Wat de mens liever doet is de problemen van de techniek bestrijden met technische middelen, dat wil zeggen met middelen die voortkomen uit hetzelfde systeem dat eerder de problemen heeft opgeroepen. Maar, zoals Ellul benadrukt, het technisch systeem kan alleen door niet-technische waarden tot enige beperking worden gedwongen, zodat de techniek weer kan worden teruggebracht tot een middel om een hoger, niet-technisch doel te bereiken.

Het risico dat men op zijn minst moet nemen is dat men het aandurft afstand te nemen en op een niet-technische wijze te gaan denken. Zolang de mens zelfs het risico van niet-technisch te denken nog te groot vindt, heeft de techniek van de mens niets te vrezen.

...de betekenis van dat waarop ik van begin af aan heb geprobeerd enig licht te werpen, is het radicaal nieuwe karakter van ons tijdperk - het feit dat de techniek van vandaag in het geheel niets gemeen heeft met de voorafgaande vormen van techniek; dat de moderne staat op geen enkele manier voortvloeit uit de koninklijke, feodale, etc., politieke macht en dat de ideeën van oude filosofen voor ons van geen nut zijn.... We moeten goed begrijpen dat ... de relatie tussen de natuur en het kunstmatige is omgedraaid, in de war is gegooid, en dat wij tegenover deze omkering onze positie moeten bepalen. De aanzienlijke opgave waarvoor we ons vervolgens zien gesteld is het verwerven van de vaardigheid het tegengestelde te kunnen denken van datgene wat de mens duizenden jaren lang heeft gepraktiseerd, onze schematische voorstellingen en onze stereotypen te boven te komen en op onze schreden terug te keren. Dat wil zeggen, we moeten nu onder ogen zien dat dat wat eerst het middel tot vrijheid was [de techniek], nu een conditie voor slavernij is geworden, en dat dat wat altijd het mechanisme van noodzakelijkheid is geweest [de natuur] nu de kans op een mogelijke

vrijheid is geworden. Dit is het hoofdprobleem voor de ecologie, die noch een romantische droom, noch een middeleeuwse pastorale moet zijn, maar die nauwkeurig moet worden overdacht in termen van een precieze analyse van de technische wereld.⁶⁰

Ellul hoopt dat de mensen niet langer zullen vluchten in illusies, maar nog bijtijds tot inzicht komen. Wanneer de mensen de feiten eenmaal zien zoals ze in werkelijkheid zijn, en ze dus kunnen zien waar de ontwikkeling op uitdraait, dan moeten ze, aldus Ellul, niet terugdeinzen in vrees of schrik.

Ellul waarschuwt voor de illusies van de optimisten van links en van rechts die hun hoop stellen op de verwachting dat alles in orde zal komen als de techniek maar eenmaal in goede handen zal zijn. Dat technisch optimisme is onverantwoord omdat de technische ontwikkeling principieel dubbelzinnig is.

Al diegenen die een betere aanpassing aan de techniek prediken zijn de grafdelvers van de menselijke soort. Eerder geldt het tegendeel: juist door de technische conditioneringen af te wijzen, door afstand te nemen van de levensvoorwaarden die we hebben geschapen, door het onszelf te veroorloven om (door middel van een radicale kritiek op de nieuwe omgeving) de techniek als een object voor ons te plaatsen - daarmee weigeren wij haar fataliteit.... Er is geen andere ontsnapping....⁶¹

* * *

Elluls diepzinnige beschouwingen over het tweegevecht tussen techniek en natuur kunnen niet worden opgevat als een uiting van solidariteit met de natuur. Uit de wijze waarop hij zich over de techniek uitlaat zou men gemakkelijk de indruk kunnen krijgen dat hij de techniek beschouwt als een *kunstmatig kwaad* tegenover een *natuurlijk goed*. Men zou geneigd zijn te denken dat hij de natuur als standaard neemt en van daaruit de techniek veroordeelt. In vergelijking met Bateson heeft Ellul echter een principieel andere opvatting over de plaats van de menselijke geest in de natuur. De mens staat in zijn visie centraal. Ellul is in deze antropocentrische visie duidelijk bevooroordeeld door zijn protestants-christelijke levensbeschouwing. Wat hij betreurt is het verloren gaan van de begrenzing, maar een intieme relatie met de natuur zoals die binnen veel traditionele culturen bestaat is hem vreemd. Als zeer gelovig christen is Ellul ook uitgesproken over wat hij denkt over de plaats van de menselijke geest in de natuur. God heeft de mens de opdracht gegeven om aan zijn schepping verder te werken. De mens moet de technische middelen gebruiken die hem daartoe ter beschikking staan. Door de schepping verder af te maken is het 'de mens die de natuur betekenis geeft' en hij doet dat bovendien op hemels bevel.⁶²

Terwijl hij zelf al in een vroeg stadium in Frankrijk actief was in de opkomende beweging tot behoud van het natuurlijk milieu, waarschuwt Ellul niettemin ecologen en vele anderen voor 'de valse verleiding om de natuur op te vatten als een model'. De natuur is volgens hem geen bezielde wezen. 'Het is nooit de natuur die ons zegt dat we haar moeten

gehoorzamen; de natuur geeft geen bevelen: *de natuur neemt ook geen wraak.*'

...wat zou 'de natuur' zijn zonder de mens? Een lege lucht. Een lege aarde, die zonder enige betekenis haar cycli zou kunnen vervolgen. Het is de mens, die de natuur betekenis geeft door haar te veranderen, door zichzelf *niet* de beperking op te leggen dat hij de natuur zou moeten nabootsen....

...de mens heeft zich altijd als een vijand van de natuur opgesteld, als een uitbouter, als een meer of minder respectvol *omvormer* van de natuur.... Er is geen natuurlijke begrenzing van zijn handelen - dat wil zeggen geen andere begrenzing dan het feit dat hij sterft, als hij de 'wetten' direct overtreedt. Er komt een punt dat als de mens in leven wil blijven, hij moet kiezen om niet verder te gaan. De natuur dicteert echter geen enkel gedrag en stelt hem geen enkele grens. Hij kan op dezelfde wijze verder gaan en zelfmoord plegen.⁶³

In de confrontatie met de macht van de techniek moeten we onze tijd niet verdoen met lichtzinnig idealisme of met romantische of sentimentele ideeën. Ellul is, zoals hij herhaaldelijk laat uitkomen, een hartstochtelijk pleitbezorger voor een realistische kijk op de wereld. Daarom vindt hij er ook geen doekjes om als hij benadrukt hoe machteloos de technische mens feitelijk al is. Hij gelooft noch in een vlucht in de toekomst, noch in een vlucht in het verleden. Hij is ervan overtuigd dat we de oplossingen zullen moeten vinden in onze huidige situatie en in geen andere. Om de problemen die de vertechnisering oproept te kunnen oplossen is het voor alles nodig om te begrijpen wat er aan de hand is. Mensen dienen zich eerst diep bewust te worden van het nieuwe technische universum dat hen omgeeft. Zij die zonder een realistische positiebepaling een uitweg proberen te vinden onderschatten de macht van de techniek. Net zo min als de niet-technische samenlevingen niet ineens een sprong kunnen maken naar een technische samenleving kunnen technische samenlevingen nog veel minder in één keer terug naar een niet-technische vorm van leven.

Op deze wijze geconfronteerd met het probleem is het ons duidelijk dat er geen oplossing kan bestaan, niettegenstaande de geschriften van al die auteurs die zich daarmee bezig hebben gehouden. Zij maken allemaal een onaanvaardbare vooronderstelling, namelijk de afwijzing van de techniek en een terugkeer naar de pre-technische samenleving. Men zou weliswaar kunnen betreuren dat een of andere waarde uit het verleden, een bepaalde sociale of morele vorm, is verdwenen. Maar wanneer men het probleem van de technische samenleving aanpakt, kan men er nauwelijks serieus aanspraak op maken dat men in staat zou zijn het verleden te doen herleven. Die procedure heeft in ieder geval, globaal gesproken, in het verleden nauwelijks een verbetering betekend in vergelijking met de menselijke situatie van vandaag. Alles wat we weten is dat het anders was. Dat het menselijk wezen werd geconfronteerd met andere gevaren, vergissingen, moeilijkheden en verleidingen. Het is onze plicht ons bezig te houden met de gevaren, vergissingen, moeilijkheden en verleidingen van de moderne mens in de moderne wereld. Alle spijt over het verleden is nutteloos. Elk verlangen om terug te vallen in een vroegere sociale fase is onwerkkelijk. Er is geen mogelijkheid om terug te keren, om de technische vooruitgang teniet te doen of zelfs stil te leggen. Wat gedaan is, is gedaan. Het is onze plicht onze plaats te vinden in onze huidige situatie en in geen andere. Nostalgie heeft geen overlevingswaarde in de moderne wereld en kan alleen worden beschouwd als een vlucht in dromenland.⁶⁴

Wij kunnen onze techniek, onze auto's, onze atoombommen, onze televisie, niet vergeten. Wanneer een volk, dat door de techniek is overweldigd, probeert de weg terug te gaan, dan lijken zijn culturele wortels zo achterhaald en onwerkkelijk, dat zo'n poging, aldus Ellul, vroeg of laat wordt onderkend als een absurditeit.⁶⁵ De technische evolutie plaatst de mens die zich serieus op zijn situatie bezint voor een onontkoombaar dilemma. De westerse mens kan zich niet naar een nieuwe wereld toe-dromen. Gemakkelijke en pijnloze oplossingen zijn er niet.

Te snelle veranderingen kunnen rampzalig zijn, maar het is ook een illusie te menen dat veranderingen ten goede soepel en geleidelijk zullen verlopen. Het utopisch verlangen naar een idyllische, onbedorven natuur is niet alleen onwerkkelijk en daarom bedrieglijk, het is bovendien, zoals ook de recente geschiedenis heeft geleerd, hoogst riskant. Het zou niet de eerste keer zijn dat een fundamentalistische roep om een terugkeer naar de natuur ontaardt in een extreem conservatieve of totalitaire beweging. Wanneer het overigens rationalistisch geordende staatsapparaat daar baat bij heeft kunnen ook irrationele ideeën worden misbruikt door de zeer rationeel gevoerde propaganda voor een totalitair systeem. Het gevaar van het totalitarisme loert zowel aan de technische als aan de anti-technische kant. Iedereen die zich van deze gespannen situatie bewust is, en die niettemin toch nog een poging wil wagen om zijn lot in eigen handen te nemen, bewandelt volgens Ellul de smalle bergrug van een beslissing ten aanzien van de techniek. Wie beweert aan dit dilemma te kunnen ontsnappen is in zijn ogen 'ofwel een hypocriet, ofwel onwetend'.⁶⁶

Op het zuiver individuele vlak ziet Ellul nog wel de mogelijkheid dat iemand voor zichzelf besluit om in de technische omgeving 'een mens te blijven in de volle zin van het woord'. Hij vindt zo'n poging 'bijzonder moeilijk, maar verre van nutteloos'.⁶⁷ Dergelijke moedige pogingen van het individu zijn overigens niet bij machte het probleem van de techniek in zijn universaliteit op te lossen. Individuele bewustwording zal uiteindelijk wel moeten resulteren in een vorm van collectief denken en in collectieve vormen van actie. Om het op te kunnen nemen tegen het technisch systeem zouden wij, aldus Ellul, 'een summum aan collectieve spirituele onafhankelijkheid' moeten bereiken.⁶⁸ Die onafhankelijkheid is nodig om te ontkomen aan de dwangmatigheid van de technische orde. Evenwel, niets garandeert ons dat mensen allemaal tezamen een nieuwe weg zullen inslaan. Maar tegelijkertijd is er volgens Ellul ook niets dat ons toestaat te zeggen dat mensen dat daarom ook nooit zullen doen. Hoe de mensen zullen reageren als zij de verschrikkelijke waarheid van hun technisch noodlot onder ogen zullen zien, is nog in de schoot der toekomst verborgen. We hebben noch de mogelijkheid, noch het recht om daarop nu al een voorschot te nemen. In algemene zin benadrukt Ellul dat het feit dat men nu geen mogelijkheden tot verandering ziet, nog niet betekent dat die mogelijkheden ook inderdaad niet zouden bestaan. Op het ogenblik ziet hij enige zwakke indicaties die er vijftwintig jaar geleden nog niet waren. Er is een zeker besef. Er zijn enkele pogingen tot een nieuwe wijze van leven.⁶⁹

Al bezweert Ellul zijn lezers dat hij geen fatalist is, toch bekruipt hem kennelijk elke keer weer het bange vermoeden dat de overwinning door het technisch systeem al zeker is

gesteld, dat het al te laat is om er grenzen aan te stellen of het zelfs in twijfel te trekken: 'De fatale zwakte in alle systemen die worden ontworpen om een tegenwicht te vormen tegen de techniek, is dat zij te laat komen.' Behalve 'in drukletters' ziet Ellul in de feiten geen tekenen van enige verandering die niet is gebaseerd op de noodzaak van techniek. Niettemin verwerpt Ellul de kritiek die hem fatalisme aanwrijft.

Ik heb geprobeerd het technisch verschijnsel, zoals dat nu bestaat, te beschrijven en de *waarschijnlijke* evolutie daarvan aan te geven. Het gaat niet om fatalisme....
De lezer moet altijd de impliciete vooronderstelling in gedachten houden dat als de mens zich niet vermant en zichzelf niet laat gelden (of als er geen ander onvoorspelbaar maar beslissend verschijnsel tussenbeide komt), dat dan de dingen zo zullen gaan als ik het heb beschreven....
Als een toenemend aantal mensen zich volledig bewust wordt van de bedreiging die de technische wereld inhoudt voor het persoonlijke en spirituele leven van de mens, en als zij besluiten voor hun vrijheid op te komen door de loop van deze evolutie te verstoren, dan zal mijn voorspelling ontzenuwd zijn.⁷⁰

Waarom zou men zich eigenlijk iets gelegen laten liggen aan de sombere voorspellingen van deze eenzame profeet die al zoveel jarenlang blijft roepen in de woestijn van de technische orde? Met de verstrijken van de tijd begint Ellul meer gelijk te krijgen dan zijn critici lief is. Zijn vroegere beschrijvingen zijn nu inmiddels meer werkelijk dan toen.

Voor Ellul zelf is het een uitgemaakte zaak dat hij - helaas - het gelijk aan zijn kant heeft. Hoe gelukkig hij daarmee is, vertelt hij in een interview waarin hij antwoordt op de vraag of zijn onderzoekingen hem nog wel eens voor verrassingen hebben gesteld.

...veertig jaar lang heb ik altijd geschreven of gesproken om te voorspellen wat er zou kunnen gebeuren met het doel anderen te waarschuwen voor wat er waarschijnlijk zou gaan gebeuren. Ik had gehoopt dat de mensen het zo serieus zouden nemen, dat zij ook werkelijk de loop van de geschiedenis in eigen hand zouden nemen, in plaats van dat zij zich zouden laten meeslepen door de gebeurtenissen, door de loop der dingen. Maar bijna iedere keer en op bijna elk gebied bevestigden de gebeurtenissen dat wat ik voorspeld had. Nu kan ik daar niet gelukkig om zijn, of trots op mezelf, want ik schreef juist om te voorkomen dat de dingen inderdaad zo zouden uitpakken. Het geschiedde zoals ik het heb voorspeld, maar niet zoals ik het gewenst had! Ik heb mezelf altijd in een situatie bevonden die u misschien vreemd zult vinden: ik werkte met het doel dat de daaropvolgende gang van zaken zou aantonen dat ik het bij het verkeerde eind had. Gelijk krijgen was voor mij slechts het bewijs dat ik mijn doel had gemist....
Niets van wat er in de laatste vijfendertig jaar is gebeurd heeft mij ertoe gebracht iets fundamenteels te veranderen in mijn oorspronkelijke wijze van denken. Mijn verklarende sleutels en mijn werkmethode zijn hetzelfde gebleven en de zogenaamde nieuwe ontwikkelingen in de wereld hebben slechts bevestigd wat ik al had geschreven.⁷¹

* * *

De Amerikaanse schrijver Stan Steiner beschrijft in zijn boek *The Vanishing White*

Man hoe steeds meer boeren in de Verenigde Staten hetzelfde lot als de Indianen ondergaan. Ook zij worden van hun land verdreven, dit keer niet door de invasie van de blanken, maar door de invasie van de techniek. Veel farmers moeten plaats maken voor de highways, de suburbs, de energie-centrales, de mijnbouw. Eén van de bedreigde boeren is de rancher Wallace McRae uit Colstrip, Montana, die er zich tegen verzet om door de oliemaatschappijen van zijn land te worden verdreven. McRae zegt dat hij feitelijk een Indiaan is geworden.

Zoals de Indiaan sta ik de vooruitgang in de weg omdat ik leef en werk boven een deel van de grootste olievelden die in de wereld bekend zijn. Maar ik verzet mij....

In de taal van mijn burens, de Cheyenne-Indianen, is de naam voor de blanke man dezelfde als die voor de spin - *veho*.... Wanneer ik de webben van de hoogspanningsdraden zie, de webben van spoorlijnen en stripmijnen en de vergiften die onze activiteiten afscheiden, de rivieren waarvan de levengevende sappen zijn uitgezogen dan word ik herinnerd aan de wijsheid van de Indiaan zoals die blijkt uit de profetische naam die zij ons hebben gegeven. Het is waar, we vertonen alle kenmerken van de *veho* of spin....

Ik denk dat wanneer al deze installaties voltooid zullen zijn, wij met z'n allen in Montana zullen aankijken tegen een getekend landschap onder een vervuilde hemel, doorsneden met droge rivierbeddingen en bewoond door een ongevoelige, sociaal chaotische bevolking. En we zullen zeggen: wat waren we toch een stommerds dat we deze ontginning niet hebben gestopt toen we daartoe nog in staat waren.⁷²